

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Uitingsvrijheid en pluralisme in het publieke discours: de democratische rechtsstaat in tijden van (post)corona

Noorloos, L.A. van; M'hamdi, H.I.; Rotteveel, A.;
Rerimassie, V.; Haverkamp, B.

Citation

Noorloos, L. A. van. (2024). Uitingsvrijheid en pluralisme in het publieke discours: de democratische rechtsstaat in tijden van (post)corona. In H. I. M'hamdi, A. Rotteveel, V. Rerimassie, & B. Haverkamp (Eds.), *Maatschappelijke meerstemmigheid onder druk* (pp. 363-384). Den Haag: Boom bestuurskunde. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4281134>

Version:

Publisher's Version

License:

[Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from:

<https://hdl.handle.net/1887/4281134>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

UITINGSVRIJHEID EN PLURALISME IN HET PUBLIEKE DISCOURS. DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT IN TIJDEN VAN (POST)CORONA

Marloes van Noorloos

Bij de aanpak van uitlatingen in verband met de coronapandemie rijst regelmatig de vraag naar de grenzen van de uitingsvrijheid: denk bijvoorbeeld aan de verspreiding van complottheorieën over corona en het dreigen met ‘tribunalen’. Wat voor lessen kunnen we trekken uit de coronacrisis over het reguleren van dit soort uitlatingen in het publieke debat? Hoe kunnen we als democratische rechtsstaat het beste omgaan met het grijze gebied van (gezondheids)misinformatie, complotdenken en intimidatie zonder pluralisme tekort te doen?

18.1 De ‘infodemie’

De rechtbank Den Haag veroordeelde de bekende complotdenker Micha Kat in april 2023 tot een gevangenisstraf van 28 maanden

(waarvan vier voorwaardelijk) en een contactverbod van drie jaar wegens verschillende opruiende en bedreigende berichten op sociale media.³⁰ In livevideo's op socialemediakanalen toonde hij onder meer hoe OMT-voorzitter Jaap van Dissel – door de complotdenker beschuldigd van het aansturen van een wereldwijd satanisch kindermisbruiknetwerk – onderweg op de fiets werd gefilmd, terwijl Kat in voice-over zei: 'Wisten jullie trouwens dat je als burgers gewoon mensen kan arresteren? (...) Koop gewoon van die tiewraps bij de bouwmarkt, van die grote, van die dikke en zorg dat je in groepjes verenigt en trek ze maar van de straat.' Van Dissel gaf in zijn slachtofferverklaring aan dat hij zich niet meer vrij in de publieke ruimte kan bewegen en continu moet worden beveiligd.

Op 17 november 2021 beet FVD-Kamerlid Van Houwelingen D66-Kamerlid Sjoerdsma de woorden 'Uw tijd komt nog wel, want er komen tribunalen' toe in het kader van een discussie over de coronamaatregelen, waarna het debat kort werd geschorst.³¹ Van Houwelingen had het over corona als 'een grote hoax'. Sjoerdsma ontving na deze uitlatingen doodsbedreigingen.³²

Facebook geeft in zijn communityrichtlijnen aan dat het platform onjuiste informatie over COVID-19 zal verwijderen in landen waar volgens de lokale autoriteiten nog steeds een noodsituatie bestaat: zo mogen gebruikers daar niet beweren dat COVID-19 minder gevaarlijk is voor mensen dan een gewone griep of verkoudheid, en wordt een bericht als 'Neem vitamine C – het geneest COVID-19' niet toegestaan.³³ Tot juni 2023 gold dergelijk beleid nog wereld-

30 Rb. Den Haag 11 april 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:4915. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2023:4915>.

31 NOS (2021, 17 november). Van Houwelingen (FvD) dreigt Sjoerdsma (D66) met tribunalen. <https://nos.nl/artikel/2406005-van-houwelingen-fvd-dreigt-sjoerdsma-d66-met-tribunalen>.

32 Quekel, S. (2022, 16 september). D66'er Sjoerdsma in rechtbank: 'Met dood bedreigd na tribunalen-uitspraak Van Houwelingen (FvD)'. Algemeen Dagblad.

33 Facebook (2023). Updates en beschermingen voor het COVID-19-beleid. www.facebook.com/help/230764881494641/?helpref=uf_share.

wijd, maar de onafhankelijke Oversight Board (ingesteld door het moederbedrijf Meta) adviseerde dit beleid te versoepelen zodra de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) de pandemie niet langer als noodsituatie voor de internationale volksgezondheid kwalificeerde.³⁴

Corona-activist Willem Engel werd op 20 januari 2023 door de rechtbank Rotterdam vrijgesproken van de meeste uitlatingen waarvan hij werd verdacht (behalve voor het oproepen tot deelname aan een verboden coronademonstratie): zo kwalificeerde de rechtbank zijn tweet ‘Nee tegen de prikbusen. Zorg ook dat je alle medewerkers fotografeert. Voor later zullen we maar zeggen’ als niet opruiend, omdat de uitlating niet naar een strafbaar feit verwijst. Hetzelfde gold voor het Facebookbericht ‘Even een doe opdracht tussendoor. Er is toch weer een verzorgingstehuis op slot gegaan. [naam-plaats-telefoonnummer] (...)’.³⁵

De WHO betitelde de coronapandemie al in 2020 als ‘infodemie’, omdat ze gepaard ging met een stortvloed aan online en offline informatie die op zijn zachtst gezegd niet altijd even goed onderbouwd was en die volgens de WHO een bedreiging vormde voor de volksgezondheid.³⁶ Nu waren termen als ‘nepnieuws’, ‘post-truth’ en ‘alternatieve waarheden’ ook vóór de pandemie al in zwang, maar de coronacrisis legde pijnlijk bloot hoe onwaarheden en complottheorieën via sociale media razendsnel hun weg konden vinden door ‘fabeltjesfuiken’ en echokamers en met behulp van invloedrijke figuren.

34 Oversight Board (2023). Oversight Board publishes policy advisory opinion on the removal of COVID-19 misinformation. www.oversightboard.com/news/739141534555182-oversight-board-publishes-policy-advisory-opinion-on-the-removal-of-covid-19-misinformation.

35 Rb. Rotterdam 20 januari 2023, ECLI:NL:RBROT:2023:259. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBROT:2023:259>.

36 World Health Organization (2020, 23 september). Managing the COVID-19 infodemic: promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation. www.who.int/news/item/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation.

Na de coronapandemie is de golf van onvrede bepaald niet gaan liggen. Onlangs waarschuwde de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD)³⁷ dat ‘anti-institutioneel extremisme’ – een vorm van extremisme die volgens de dienst is ontstaan uit het radicaliseren van een deel van het antioverheidsprotest tegen (onder meer) de coronamaatregelen – een langetermijnbedreiging vormt voor de democratische rechtsstaat. Complottheorieën over het bestaan van een kwaadaardige elite (onder wie politici, journalisten, wetenschappers en rechters) die de bevolking doelbewust onderdrukt en daartoe crises in scène zet (denk aan het World Economic Forum en de Great Reset), vermengd met verdenkingen van kindermisbruik en satanistische rituelen (QAnon), hebben veel aanhang verworven en dat is na de coronacrisis alleen maar toegenomen. Antisemitische stereotypen zijn daarbij nooit ver weg en er vindt bovendien vermenging plaats met extreemrechtse groeperingen en gedachtegoed. Zulke denkbelden worden daarnaast steeds meer genormaliseerd, mede door invloedrijke figuren zoals politici. Onder het ‘kwaadaardige elite’-narratief worden bovendien steeds nieuwe thema’s geschaard, zoals de stikstofcrisis en de oorlog in Oekraïne.³⁸ Door de snelle ontwikkelingen in kunstmatige intelligentie kunnen dit soort gevaren toenemen – denk aan de oneindige mogelijkheden om snel nepberichten te creëren en verspreiden.

De coronapandemie is een belangrijke aanjager geweest voor complottheorieën – gerelateerd aan virus en vaccinatie, maar ook breder – en gaf tevens een nieuwe impuls voor overheden, internationale organisaties en socialemediaplatforms om desinformatie (het doelbewust verspreiden van incorrecte informatie om te misleiden) en misinformatie (het verspreiden van incorrecte informatie zonder schadelijke bedoelingen) aan te pakken. Bovendien is tijdens de pandemie het aantal strafzaken in Nederland ter zake van opruiing en bedreiging enorm gestegen, mede in verband met vanwege covid

37 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2023). Jaarverslag 2022.

38 Ibid.

verboden demonstraties en de avondklokrellen.³⁹ In 2022 zijn deze aantallen weer gedaald, maar ze zijn nog steeds hoger dan vóór de pandemie. Overigens proberen sommige groepen coronacritici zelf aan te dringen op vervolging van gezagsdragers voor uitingsdelicten, maar tot nu toe tevergeefs: zo is er aangifte gedaan tegen voormalig Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) Hugo de Jonge wegens ‘vele denigrerende, kwetsende en polariserende uitlatingen (...) ten aanzien van mensen die zich niet willen laten vaccineren’.⁴⁰

Bij de aanpak van uitlatingen in verband met de coronapandemie rijst regelmatig de vraag naar de grenzen van de vrijheid van meningsuiting (of beter: uitingsvrijheid, want dit grondrecht beschermt meer dan meningen alleen). Sommige uitlatingen staan zodanig dicht bij daadwerkelijk geweld dat het vanuit rechtsstatelijk perspectief weinig controversieel is om ze strafrechtelijk aan te pakken: denk aan bedreigingen tegen zorgpersoneel, publieke figuren en politici (die de afgelopen jaren enorm in aantal zijn toegenomen) en het direct opruien tot de avondklokrellen. Niettemin is er een aanzienlijk grijs gebied. Dat maakt het van belang te onderzoeken wat we voor lessen kunnen trekken uit de coronacrisis over het reguleren van uitlatingen in het publieke debat en welke rol grondrechten – met name de uitingsvrijheid – daarbij spelen.

Dat geldt zeker voor het bestrijden van ‘onjuiste informatie’, want wie bepaalt wat onjuist is, en moeten we onjuiste informatie wel willen verbieden? Het verspreiden van misinformatie, desinformatie en complottheorieën is op zichzelf niet strafbaar in Nederland; er zijn dan ook geen vervolgingen voor bijvoorbeeld het ontkennen van COVID-19 op zichzelf. Bijkomende omstandigheden kunnen maken

39 Openbaar Ministerie. (2022). OM Jaarbericht 2021. OM Jaarbericht 2021 | Jaarverslag | Openbaar Ministerie.

40 Openbaar Ministerie (2022). Beoordeling aangifte mbt Hugo de Jonge. HO 15.GAN.39004.

dat er bijvoorbeeld sprake is van opruiing tot strafbare feiten,⁴¹ aanzetten tot haat,⁴² bedreiging⁴³ of smaad.⁴⁴ Dat wil niet zeggen dat er niets tegen mis- of desinformatie gedaan wordt, maar dan eerder in de sfeer van moderatie door online platforms zoals Facebook, mede onder druk van nationale en internationale autoriteiten.

Het openbaar maken van telefoonnummers en adressen van bijvoorbeeld politici om te intimideren – ‘doxing’ – is in Nederland evenmin strafbaar, maar daartoe is wel een wetsvoorstel in behandeling.⁴⁵

Ook andere typen uitlatingen in het kader van de coronacrisis riepen vragen op over de grenzen aan de utingsvrijheid, zoals het vergelijken van de coronamaatregelen met de Tweede Wereldoorlog: de rechtbank Amsterdam oordeelde in een civiele zaak dat Tweede Kamerlid Thierry Baudet berichten op sociale media moest verwijderen waarin hij de coronamaatregelen vergeleek met de Holocaust.⁴⁶ Hij combineerde de tekst ‘De ongevaccineerden zijn de nieuwe joden, de weggijkende uitsluiters zijn de nieuwe nazi’s en NSB-ers’ met een beeld waarop aan de ene kant een foto te zien was van een kind met Jodenster in de getto van Łódź voorafgaand aan deportatie en daarnaast een foto van een kind in een pietenpak, dat symbool stond voor ongevaccineerde kinderen die in zijn beleving niet meer naar de sinterklaasintocht zouden mogen komen. De rechtbank vond dat Baudet daarmee het menselijk leed van de Joden tijdens de Holocaust en de herinnering daaraan heeft geïnstrumentaliseerd en zich daarmee onnodig grievend en onrechtmatig heeft uitgelaten jegens Holocaust-overlevenden en nabestaanden.

41 Wetboek van Strafrecht, artikel 131.

42 Wetboek van Strafrecht, artikel 137d.

43 Wetboek van Strafrecht, artikel 285.

44 Wetboek van Strafrecht, artikel 261.

45 Kamerstukken I, 36 171, nr A. (2022, 7 juli). Wetsvoorstel Strafbbaarstelling gebruik persoonsgegevens voor intimiderende doeleinden. <https://zoek.officiële bekendmakingen.nl/kst-36171-A.pdf>.

46 Rechtbank Amsterdam. (2021, 15 december). ECLI:NL:RBAMS:2021:7392. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBAMS:2021:7392>.

Naast het strafrecht en civiele procedures zijn ook andere juridische middelen ingezet en soms op creatieve nieuwe manieren, zoals ‘online gebiedsverboden’, waarbij burgemeesters de online aanstichters van rellen in de publieke ruimte verbieden om dergelijke uitlatingen op socialemediaplatforms nogmaals te doen. De inzet van dit middel heeft wel tot kritiek geleid vanwege de uitingsvrijheid: hoever mogen burgemeesters hierin gaan?⁴⁷

Dit leidt ons tot de vraag: hoe kan een democratische rechtsstaat het beste omgaan met dit grijze gebied van (gezondheids)desinformatie, complotdenken en intimidatie zonder pluralisme tekort te doen? Ik zal in dit essay laten zien dat de uitingsvrijheid essentieel is, óók in een crisissituatie als deze. Toch kan het beperken van uitlatingen soms van belang zijn, juist ook om pluralisme in opvattingen te laten floreren in het publieke debat. Bij het navigeren door het grijze gebied tussen uitingsvrijheid en haar beperkingen zal ik ingaan op verschillende vormen van overheidsoptreden (van strafrechtelijke vervolging tot het beïnvloeden van het moderatiebeleid van socialemediabedrijven) tegen verschillende typen uitlatingen (van onjuiste gezondheidsinformatie tot verregaande complottheorieën en bedreigingen) door verschillende typen (post)coronacritici.

18.2 (Waarom) is pluralisme nastrevenswaardig?

Het omgaan met een pluraliteit aan ideeën, belangen en visies is een basiskenmerk van een liberale democratie. Daartoe zijn fundamentele vrijheden – met name de uitingsvrijheid en de vrijheid van betoging – van groot belang. Repressieve middelen zoals het strafrecht dienen dan ook slechts terughoudend te worden ingezet. Zoals het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) vooropstelt: de uitingsvrijheid is van toepassing ‘not only to “information” or “ideas” that are favourably received or regarded as inoffensive or as a

⁴⁷ College voor de Rechten van de Mens. (2023, 5 april). Gespreksnotitie rondetafelgesprek online gebiedsverbod.

matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb. Such are the demands of pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no “democratic society”.

De staat wordt geacht een zekere neutraliteit te betrachten ten aanzien van verschillende levensvisies:⁴⁸ de autoriteiten bezitten niet het morele gelijk en kunnen bovendien eigen belangen hebben bij het sturen of beperken van het publieke debat. Het tolerantieprincipe is dan ook essentieel om samenleven mogelijk te maken ondanks allerlei conflicterende opvattingen over feiten en waarden, waarbij burgers ook nog eens verschillende belangen kunnen hebben. De staat is uiteraard niet geheel neutraal, in die zin dat hij wel degelijk bepaalde basiswaarden uitdraagt en hoog dient te houden. Denk aan fundamentele rechten en de democratische rechtsstaat zelf, waaronder het principe dat conflicten met woorden worden opgelost en het geweldsmonopolie bij de staat ligt. De kernvraag is dan ook hoever tolerantie voor extreme en radicale uitlatingen zou moeten gaan. Dat de autoriteiten gerechtigd zijn zekere grenzen te stellen aan fundamentele vrijheden – zoals wanneer mensen hun eigen levensvisie met geweld aan anderen willen opdringen – is weinig controversieel, maar waar die grens precies zou moeten liggen, is daarmee nog niet bepaald, zo laten enkele van de bovenstaande voorbeelden zien.

Hoewel een acute crisissituatie in het algemeen eerder legitimeert tot vrijheidsinbreuken, is de uitingsvrijheid juist essentieel om het gesprek gaande te houden in een situatie waarin verschillende groepen in de samenleving er qua waarden, belangen en feitenopvattingen zo anders in staan als het geval was in de coronapandemie. Als zelfs het publieke gesprek over wat ons scheidt en wat ons bindt wordt gecriminaliseerd, wordt een democratische afweging tussen die waarden en belangen wel erg lastig gemaakt.

48 Waldron, J. (1993). *Liberal rights*, collected papers 1981-1991. Cambridge University Press.

18.3 De noodzaak van restricties aan de uitingsvrijheid

De andere kant van de medaille is dat óók in een liberale staat het beperken van bepaalde uitingsvormen soms noodzakelijk wordt geacht. Daarbij wordt vaak als uitgangspunt gehanteerd dat *strafrechtelijke* regulering van uitlatingen enkel gerechtvaardigd is als dat type uitlatingen (potentieel) kan leiden tot onrechtmatige schade (Mill's 'harm principle') aan (de belangen van) individuen.⁴⁹ Ook als het risico op schade door uitingen meer indirect is – bijvoorbeeld als iemand een groter publiek probeert op te ruien om strafbare feiten te plegen, al is nog niet zeker of ze daarnaar zullen luisteren –, wordt criminalisering veelal gerechtvaardigd geacht (althans, tot op zekere hoogte).

In de coronacrisis is vaak gewezen op het risico op schade aan de *volksgezondheid* als gevolg van de snelle verspreiding van onjuiste informatie over het virus, de behandeling en vaccinaties. Dat roept de vraag op welke mate van gevaar voor gezondheidsschade beperkingen van het verspreiden van onjuiste informatie legitimeert. Veel ongevaccineerden die erg ziek werden van het coronavirus hadden later spijt en wezen erop dat ze graag beter geïnformeerd zouden zijn en werden misleid door berichten op sociale media.⁵⁰ Nepnieuws verspreidt zich online razendsnel – wel zes keer sneller dan ware berichten⁵¹ – en het online zoeken naar informatie over het virus leidde in 2020 al snel naar onjuiste berichtgeving.⁵² Dat er dan een belangrijke rol voor de overheid ligt in de sfeer van voorlichting is evident, maar dat de overheid daadwerkelijk de verspreiding van

49 Feinberg, J. (1987). *The moral limits of the criminal law*, Volume 1: harm to others. Oxford University Press; Persak, N. (2007). *Criminalising harmful conduct: the harm principle, its limits and continental counterparts*. Springer.

50 Healy, J. (2021, 31 juli). After they spurned vaccines, Covid crept in. then, regret. N.Y. TIMES.

51 Vosoughi, S., Roy, D. & Aral, S. (2018, 9 maart). 'The spread of true and false news online', *SCIENCE* 9, 359(6380), 1146-1151.

52 Van Gool, R. & van de Ven, C. (2020). 'Wij zijn het nieuwe nieuws', *De Groene Amsterdammer* 38.

onjuiste informatie zou verbieden, is erg controversieel. Nog los van de moeilijkheid en gevoeligheid van het bepalen wat ‘onjuist’ is: tussen uiting en mogelijke schade zitten behoorlijk wat mediërende factoren. Welke andere informatie hebben we tot onze beschikking en welke vooronderstellingen hebben onze ontvankelijkheid voor deze informatie al gevormd? Moet daadwerkelijk een gemiddelde persoon die beweringen doet over corona als een hoax en vaccins als vergif strafrechtelijk aansprakelijk worden gesteld, omdat zo’n uitlating uiteindelijk een bouwsteentje kan zijn in het verlagen van de bereidheid om mee te doen aan vaccinaties en maatregelen, en daarmee de volksgezondheid kan aantasten? Tegelijkertijd hebben we echter te maken met invloedrijke figuren die zelf beter weten en de massa bewust misleiden; bovendien kan desinformatie met behulp van nepaccounts en *bots* – online robotprogramma’s – automatisch en massaal verspreid worden.

Wanneer onjuiste informatie door *artsen* wordt verspreid – zeker als ze dat direct aan hun patiënten vertellen –, is de concrete gezondheidsschade beter denkbaar dan wanneer dit door de gemiddelde burger gebeurt. In zo’n geval is ook actie binnen de beroepsgroep mogelijk: de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd heeft zo’n zestig keer artsen aangeschreven (en tien keer aangegeven dat een maatregel zou kunnen volgen bij herhaling) die ‘duidelijk verkeerde informatie’ over corona of vaccins gaven aan hun patiënten of op sociale media, zoals ‘algemeen geaccepteerde wetenschappelijke informatie over corona betwisten’ of ‘vaccineren afraden (zonder dat er iets bijzonders met de patiënt is)’.⁵³ Artsen hebben hierin immers een bijzondere verantwoordelijkheid. Toch rijst de vraag hoeveel ruimte er overblijft om wetenschappelijke kennis ter discussie te stellen: wat is ‘algemeen geaccepteerd’ en wanneer is het niet meer zo zwart-wit?

53 Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd. (2023). Desinformatie coronavirus. www.igj.nl/onderwerpen/desinformatie-covid-19#:~:text=Artsen%20en%20andere%20zorgverleners%20mogen,richtlijnen%20van%20hun%20eigen%20beroepsgroep.

Een andere vorm van schade op grond waarvan uitlatingen zouden kunnen worden beperkt, is het risico op geweld, waardoor zowel de lichamelijke integriteit van individuen als de openbare orde schade kan ondervinden. Coronacomplottheorieën hebben mede geleid tot geweld tegen vaccinatiecentra, testlocaties en 5G-zendmasten en tot huisbezoeken en ernstige bedreiging van politici en wetenschappers; bij protestacties was er tevens sprake van geweld tegen politie en journalisten.⁵⁴ Door bedreiging van politici kan ook de democratie zelf in het geding komen.

Restricties in het publieke debat zijn soms juist ingegeven door de wens om pluralisme in opvattingen te laten floreren. Mensen moeten zich publiekelijk durven uitspreken zonder bang te zijn door de ‘tegenstander’ met intimidatie en bedreigingen de mond te worden gesnoerd – zo krijgen bijvoorbeeld vrouwelijke politici disproportioneel veel online haat over zich heen, wat hen ervan kan weerhouden aan het online debat deel te blijven nemen.⁵⁵

Daarmee is nog niet gezegd wat voor soort uitlatingen beperkt zouden mogen worden om deze schade te voorkomen. De zorgen over anti-institutioneel extremisme moeten ons niet doen vergeten dat juist uitlatingen die zeer kritisch zijn op overheidshandelen en op diegenen die aan de macht zijn een hoge bescherming verdienen in een democratie, zo blijkt ook uit de rechtspraak van het EHRM. Mensen hebben ook het recht om tegen de stroom in te roeien, om de uitgangspunten van het systeem zelf ter discussie te stellen en radicale maatschappelijke veranderingen te propageren. Ook het uiten van ongenueanceerde kritiek op publieke figuren en instellingen – al dan niet met overdrijving en andere stijlmiddelen – valt onbetwistbaar binnen de uitingsvrijheid. Daarbij moeten we niet vergeten dat

54 Klerks, P. (2021). ‘Misleiding tijdens de coronapandemie’, Justitiële verkenningen, 47(3); Openbaar Ministerie. (2022). OM Jaarbericht 2021. OM Jaarbericht 2021 | Jaarverslag | Openbaar Ministerie.

55 Saris, K. & van de Ven, C. (2021, 3 maart). Misogynie als politiek wapen, De Groene Amsterdammer.

zich onder de coronaonvrede vaak een onderlaag bevindt van begrijpelijke en soms terechte kritiek op overheidshandelen en groeiende onzekerheid van veel mensen over heden en toekomst.

De grens van het toelaatbare wordt natuurlijk ver overschreden bij aanzetten tot geweld of bedreiging met geweld, zoals dat heeft plaatsgevonden tegen onder meer politici, GGD-teststraatmedewerkers en zorgpersoneel. Maar wanneer verzandt grove humor over politici in het aanzetten tot geweld tegen hen? Vaak zijn uitlatingen niet zo eenduidig en is de potentie voor geweld erg contextueel bepaald: niet alleen expliciete bedreigingen of oproepen kunnen schadelijke consequenties hebben. In online gemeenschappen kunnen mensen elkaar anoniem opjutten en door ‘echokamers’ komen alternatieve ideeën vaak nog maar mondjesmaat binnen; bovendien was echt menselijk contact midden in de pandemie ook nog een stuk moeilijker. In zo’n gespannen maatschappelijke context kunnen ook impliciete boodschappen dan worden geïnterpreteerd als uitnodiging tot geweld of intimidatie, onder meer met het gebruik van bedekte toespelingen die alleen door insiders worden begrepen (‘hondenfluitjes’). Zo kan een oproep om een publiek figuur thuis op te zoeken onvoorspelbare gevolgen hebben in de huidige maatschappelijke context, waarin via online platforms een legioen aan niet alleen vredelievende volgers klaaraanstaat om hier gehoor aan te geven. En ook herhaalde ongefundeerde beschuldigingen kunnen door delen van het publiek als aansporing tot geweld worden opgevat – denk aan de QAnon-theorie over ritueel kindermisbruik, waarbij complotdenkers zich onder meer op Jaap van Dissel richtten.

Er wordt wel betoogd dat het beperken van desinformatie nodig is om de uitingsvrijheid zelf te blijven garanderen: vrijheid wordt dan gezien als vrij zijn van manipulatie en misleiding.⁵⁶ Om vrije politieke en maatschappelijke menings- en besluitvorming te waarborgen over bijvoorbeeld de coronacrisis, zo kan betoogd worden, moet desinfor-

56 Gescinska, A. (2020). Kinderen van Apate, Lemniscaat.

matie juist worden beperkt.⁵⁷ Dit gezichtspunt biedt weliswaar grond voor beleidsvorming om desinformatie tegen te gaan en meer toezicht te houden op socialemediaplatforms, maar als zelfstandig argument om uitlatingen te criminaliseren ('we stellen uitlatingen strafbaar om u te beschermen, want door dit soort misleiding bent u niet meer in staat om fatsoenlijk uw mening te vormen') bergt het gevaren voor misbruik en paternalisme in zich. De schade van bepaalde uitlatingen zit hem vaak meer in de langetermijnrisico's dan in directe consequenties: complottheorieën en andere desinformatie kunnen sluipenderwijs polarisatie en vijandigheid aanwakkeren en daarmee uiteindelijk de democratie schaden. De waarschuwing van de AIVD voor anti-institutioneel extremisme richt zich met name op deze bredere risico's. Het spinnen van een 'web van leugens', waarmee mensen zodanig worden overspoeld dat ze uiteindelijk indifferent worden voor de waarheid, is ook zo'n langetermijnrisico.⁵⁸ Opnieuw lijkt hier repressieve overheidsactie (zoals strafrechtelijke vervolging) echter niet direct het meest gepast – tegen welke uitingen ga je dan precies optreden? –, maar is een bredere benadering wenselijk.

Voor strafrechtelijke maatregelen tegen uitlatingen geldt dus een hoge drempel: de consequenties van de inzet van het strafrecht (vrijheidsstraffen, inzet van verregaande dwangmiddelen, een 'strafblad' en een stigma) kunnen immers groot zijn. Daarom moet een strafrechtelijk verbod zeer duidelijk worden gedefinieerd, zodat burgers weten waar zij aan toe zijn en de overheid aan duidelijke grenzen is gebonden. Puur het uiten of verspreiden van onjuiste informatie is daarvoor te vaag: wie bepaalt wat 'waar' is bij verschillende interpretaties van feiten? Wanneer is er sprake van onbewuste fouten, van overdrijving of eenzijdige berichtgeving, of van satire? Het strafbaar

57 Lestrade, S. & Kouwenberg, M. (2022). Het vestigen van strafrechtelijke aansprakelijkheid bij desinformatie', Boom Strafbld 5; Landman, K.M. (2019). De wettelijke bestrijding van desinformatie: is het middel erger dan de kwaal?, *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten*, 4, pp. 413-433.

58 Van Laarhoven, J. (2021, 6 maart). 'De coup poging in het capitol, 'big lies' en 'truth decay': de overheid moet desinformatie kunnen reguleren'.

stellen van onjuiste informatie zou dan ook een buitengewoon grove inbreuk op de uitingsvrijheid zijn. Er kan ook voor worden gekozen alleen bewust misleidende onjuiste berichtgeving (desinformatie) te criminaliseren, maar het bewijs van die bewuste misleiding zal vaak erg moeilijk te leveren zijn.

Bovendien kan repressie op de langere termijn tot versterking van extreme denkbbeelden leiden, ook omdat mensen het gevoel krijgen te worden weggezet als extremisten, terwijl veel coronacritici vooral wilden opkomen tegen de verregaande vrijheidsbeperkingen die in de lockdowns werden opgelegd. De wijze waarop de overheid is opgetreden tegen coronaprotest heeft tot veel ongenoegen en wantrouwen geleid. Zo veroordeelde de Speciale Rapporteur van de VN tegen marteling Melzer het heftige politiegeweld tegen coronademonstranten op het Malieveld op 14 maart 2021 en worden enkele betrokken agenten hier strafrechtelijk voor vervolgd.⁵⁹

De manier waarop de autoriteiten omgaan met het demonstratierecht toont tevens aan hoe het crisisnarratief ook na corona nog afbreuk doet aan fundamentele vrijheden: uit onderzoek van Platform Investico en de Groene Amsterdammer⁶⁰ blijkt dat de autoriteiten sinds corona vaker ingrijpen bij demonstraties en daarbij meer geweld gebruiken; dit is na de pandemie niet veranderd. ‘In de corona-jaren is er iets geknakt’, zo concluderen de onderzoekers; dit heeft mede te maken met het enorm toegenomen aantal demonstraties in het licht van een onderbezet politiekorps, wat leidt tot veel wederzijds wantrouwen tussen demonstranten en politie.

59 Het Parool (2022, 4 januari). VN-rapporteur over politieoptreden bij coronaprotesten: ‘Walgelijk’.

60 Van Benthem, D., Bosma, F., Dequeker, S., Ten Klooster, D. & Polm, S. (2023, 22 maart). Demonstratierecht in de knel. Platform Investico en De Groene Amsterdammer.

18.4 Andersoortige restricties: de rol van socialemediaplatforms

Tegenwoordig wordt de vraag welke uitlatingen we te zien krijgen grotendeels bepaald door het moderatiebeleid en de algoritmes van de grote socialemediaplatforms zoals Facebook/Instagram en Twitter. Hoewel ze aanvankelijk de kritiek kregen te weinig te doen en complottheorieën lang alle ruimte hebben geboden, kregen ze tijdens de coronacrisis een steeds belangrijkere rol in het waarschuwen tegen, ‘downranken’ en ontoegankelijk maken van bepaalde vormen van desinformatie.⁶¹ De bedrijven werden aangespoord om iets te doen tegen desinformatie door de Europese Unie, die een ‘Code of Practice on Disinformation’ is aangegaan met de grote platforms en maatschappelijke organisaties. Dit instrument geeft geen harde juridische verplichtingen, maar de meest recente versie (2022) zet wel sterk in op ‘de-monetisation’ (zorgen dat er niet met advertenties verdiend kan worden aan desinformatie). Overigens zochten de meest extreme figuren als gevolg van moderatie hun heil op een gegeven moment meer bij andere platforms, zoals de berichtendienst Telegram.⁶²

Het lijkt vanzelfsprekend dat socialemediaplatforms de vrijheid hebben om te bepalen wat mag worden gezegd en of bijvoorbeeld onjuiste informatie wordt geblokkeerd: als gebruiker kies je er immers zelf voor om de ‘community guidelines’ te accepteren en dat platform te blijven gebruiken. Maar in de praktijk is die ‘keuze’ veel beperkter dan ze lijkt – de grote platforms zijn voor velen een essentieel onderdeel van hun sociale en maatschappelijke leven – en zijn bedrijven als Meta enorm invloedrijk geworden in het maatschappelijk debat. De coronapandemie zal dit effect alleen maar hebben versterkt, omdat fysiek menselijk contact door de beperkingsmaatregelen grotendeels werd vervangen door online interactie. Daarom is het essentieel dat

61 Klos, M. (2020, 30 oktober). Mag desinformatie verwijderd worden door internetplatforms? www.nederlandrechtsstaat.nl/mag-desinformatie-verwijderd-worden-door-internetplatforms.

62 Klerks, P. (2021). Misleiding tijdens de coronapandemie. Justitiële verkenningen, 47(3), 72-92.

socialemediabedrijven ter verantwoording kunnen worden geroepen voor de manier waarop zij de grenzen en richting bepalen van het publieke discours.⁶³ Dat geldt zowel in ‘valsnegatieve’ zin, wanneer platforms te weinig verwijderen zodat schadelijke berichten welig kunnen tieren, als in ‘valspositieve’ zin, als platforms ten onrechte berichten verwijderen (en gebruikers daarover maar gebrekkig worden geïnformeerd). Bovendien spelen de algoritmes van deze platforms onmiskenbaar een rol in het leiden van gebruikers naar steeds extremere denkbbeelden (‘fuiken’) en is het verdienpotentieel van extremisme daarmee nog steeds groot. Met name in EU-verband worden platforms dan ook steeds meer aangestuurd om een meer verantwoordelijke rol op zich te nemen in de wijze waarop zij berichten modereren, zoals met de Digital Services Act (2022). Daarnaast is het echter ook zo dat relatief kleinere platforms als uitvalsbasis dienen voor extreme sprekers die elders geweerd worden, zoals het inmiddels opgeheven Parler. Intussen is de vraag welke richting X (voorheen Twitter) op gaat bewegen, nu Elon Musk daarmee naar eigen zeggen een ‘bastion van uitingsvrijheid’ wil bieden.

Van belang is dat nationale overheden (ook via internationale organisaties) steeds actiever zijn geworden in het formeel of informeel beïnvloeden van het beleid van de platforms. Een formele manier is bijvoorbeeld dat de officier van justitie bij verdenking van bepaalde misdrijven een platform kan bevelen om gegevens ontoegankelijk te maken;⁶⁴ zo heeft het Openbaar Ministerie in 2021 enkele Telegramkanalen van complotdenkers geblokkeerd omdat daarin bedreigingen zouden zijn gedeeld.⁶⁵ Controversiëler wordt het wanneer de autoriteiten zich op meer informele en minder transparante wijze met platforms verhouden over het blokkeren of anderszins

63 Van Dijck, J. (2013). *The culture of connectivity. A critical history of social media.* Oxford University Press; Van Dijck, J. (2020). *Governing digital societies: Private platforms, public values*, *Computer Law & Security Review*, 36. DOI: 10.1016/j.clsr.2019.105377.

64 Art. 125p Wetboek van Strafvordering.

65 NOS (2021, 11 oktober). Openbaar Ministerie blokkeert Telegram-groepen van complotdenkers.

modereren van berichten. In dit kader moeten we de ophef zien die recentelijk ontstond over de ‘denktank desinformatie’,⁶⁶ een denktank op initiatief van het Ministerie van VWS met onder meer deelnemers van het ministerie, het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ) en Nederlandse vertegenwoordigers van Facebook, YouTube, Instagram en Google. Binnen dit kader werden signalen over concrete uitlatingen besproken, bijvoorbeeld over artsen die zich kritisch uitlieten over vaccinaties, en wat een passende reactie kon zijn; zo konden platforms dergelijke uitingen bijvoorbeeld lager in tijdlijnen plaatsen (‘downranken’).

Informeel overleg tussen overheidsvertegenwoordigers en platforms over het ‘downranken’ van uitlatingen lijkt onschuldig, en het lager in de tijdlijn plaatsen is een subtielere maatregel dan het blokkeren of verwijderen van een bericht. Toch is het zorgelijk als autoriteiten en platforms in informeel conclaaf concrete uitlatingen modereren: juist als het om uitlatingen van specifieke personen gaat, dreigt de bescherming van de uitingsvrijheid dan te worden omzeild. Als een overheidsorgaan zelf direct een uitlating aanpakt, moet immers wel degelijk aan grond- en mensenrechten worden getoetst.

Hoewel er een belangrijke rol kan zijn voor overheidsorganen in het tegengaan van desinformatie – zoals door campagnes, onderwijs en het ruimte bieden aan onafhankelijke media en onderzoeksjournalistiek, én door het bieden van regulerende kaders (in EU-verband) voor socialemediaplatforms –, is het *in het geheim* orkestreren van een tegengeluid controversieel in het licht van de uitingsvrijheid.⁶⁷ Als dit op niet-transparante wijze gebeurt, is het bovendien koren op de molen van critici die toch al hun vertrouwen in de overheid dreigen te verliezen, en ligt het verwijt van overheidsmanipulatie op de loer.

66 Schouten, J. (2023, 26 april). ‘Desinformatie’ werd gewist. Maar wie besloot wat? NRC Handelsblad.

67 Greene, J. (2022, 16 december). Government counterspeech. Knight First Amendment Institute. <https://knightcolumbia.org/content/government-counterspeech>.

18.5 Hoe nu verder?

Een van de risico's bij de aanpak van uitlatingen in de covidcrisis en de nasleep daarvan is het gevaar van stigmatisering, waarbij 'complotdenkers', vaccintwijfelaars en allerhande critici als uniforme en extreme groep worden weggezet, terwijl het in werkelijkheid gaat om een pluriforme groep met diffuse opvattingen, die niet door de tijd heen constant hoeft te blijven. Tegelijkertijd hebben we gezien dat er op verschillende fronten schade kan worden berokkend aan individuen en aan de maatschappij. Hoe kunnen we als democratische rechtsstaat het beste omgaan met dit grijze gebied van (gezondheids) misinformatie, complotdenken en intimidatie zonder pluralisme tekort te doen?

Om te beginnen kan het helpen het onderscheid in verschillende typen (post)coronacriticasters in het oog te houden. De discussie over uitingsvrijheid ten tijde van de pandemie gaat zeker niet alleen om verregaande complotideeën van mensen die in oorlog zeggen te zijn. Repressieve maatregelen tegen de verspreiding van onjuiste gezondheidsinformatie op zichzelf (zonder bijkomende aspecten zoals bewuste misleiding, opruiing, haatzaaien of persoonlijke aanvallen op publieke figuren) zijn in een democratische rechtsstaat al snel buitensporig. Dat socialemediaplatforms hiertegen optreden met bijvoorbeeld waarschuwingen en 'downranking' is weer van een andere orde, maar publieke autoriteiten dienen ervoor te waken de waarborgen voor de uitingsvrijheid niet te omzeilen en openheid te betrachten wanneer ze in conclaaf gaan met (of druk uitoefenen op) dergelijke commerciële partijen om uitlatingen aan te pakken.

Vindt de verspreiding van onjuiste en mogelijk schadelijke berichtgeving plaats door machthebbers of statelijke actoren, dan is een scherpere en meer doortastende aanpak nodig dan ten aanzien van de gemiddelde persoon die een online bericht verspreidt (al is zo'n aanpak tegen machtige en statelijke actoren ook een stuk ingewikkelder). Ook invloedrijke aanstichters van schadelijke complotdenk-

beelden nopen tot een meer doelgerichte en waar nodig soms ook restrictieve aanpak, zeker wanneer ze zich expliciet of impliciet (al dan niet via ‘hondenfluitjes’ voor goede verstaanders) tegen individuele personen richten.

De AIVD schat in dat meer dan honderdduizend personen in meer of mindere mate geloven in het kwaadaardige-elitenarratief, dat mede als uitvloeisel van de pandemie enorm populair is geworden. Dit is echter een diffuse groep met verschillende (samenraapsels van) ideeën, waarbinnen sommige personen actief complottheorieën verspreiden en andere deze content meer passief consumeren. Complottheorieën zijn voor veel mensen aantrekkelijk vanwege de betekenisgeving en het gevoel bij een groep te horen die over bijzondere kennis beschikt.⁶⁸ De meer algemeen levende (en goed invoelbare) onvrede over politiek en maatschappij en de onzekerheid over de toekomst kunnen zich, mede via sociale media fuiken, vrij snel ontwikkelen tot geloof in verdergaande complottheorieën onder invloed van welbespraakte influencers die via sociale media een verdienmodel hebben gemaakt van de verspreiding daarvan.⁶⁹ Het verminderen van de aantrekkingskracht van deze denkbepelden bij het publiek lijkt een bredere beleidsaanpak van de lange adem te vergen, gericht op het vergroten van weerbaarheid. Bij grofmazige beperkingen van de uitingsvrijheid, gericht op de bredere groep, bestaat het risico dat het debat als geheel kan verstommen en het besef van pluralisme in *belangen* naar de achtergrond verdwijnt, terwijl dit wel mede de oorzaak is van het verschil in feitenopvattingen: denk aan de zeer verschillende impact van coronamaatregelen op ons dagelijks leven.

68 Van Meeteren, M.J. (2022). Complotdenken in tijden van online desinformatie. Boom Strafblad, (5), 211-217.

69 Klerks, P. (2021). Misleiding tijdens de coronapandemie. Justitiële verkenningen, 47(3), 72-92; Vosoughi, S., Roy D. & Aral, S. (2018, 9 maart). The spread of true and false news online. Science, 359(6380), 1146-1151; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2022). Jaarverslag 2021.

Tijdens de coronapandemie werd veel ingezet op factchecking om de vatbaarheid van het grote publiek voor onjuiste informatie te vermindern. Dat kan helpen, maar de heilige graal is het niet: als mensen eenmaal in een groot complot geloven, zal een rationele argumentatie door gevestigde bronnen hen ook niet over de streep helpen. Zoals Gescinska (al vóór de coronacrisis, maar reeds vol in het ‘Trump-tijdperk’) schreef, kunnen we beter van een ‘post-truthfulness-tijdperk’ dan van een ‘post-truth-tijdperk’ spreken.⁷⁰ Het probleem zit volgens haar vooral in de malafide beweegredenen van sommigen om onware informatie te verspreiden – zelfs wanneer ze zelf weten dat de informatie niet klopt. We zouden volgens Gescinska meer waardering voor ‘waarachtigheid’ moeten cultiveren, en daarbij zou het idee van zelftwijfel – loskomen van het eigen gelijk en halsstarrige waarheidsclaims – een rol kunnen spelen. Dat is iets anders dan relativisme: het gaat juist om de wil om te weten en het besef dat je het niet altijd bij het rechte eind hebt. ‘Het is een twijfel die de waarheid eerbiedigt’, zoals Gescinska schrijft. Rijkema wijst in zijn oratie over tolerantie – geïnspireerd door George van den Bergh en Karl Popper – op het belang van twijfel, zelfkritiek en intellectuele bescheidenheid voor ons democratisch ethos.⁷¹ Een democratisch gesprek vereist dat we allemaal ons best doen om dichter bij de waarheid te komen, waarbij we tevens verbeeldingskracht nodig hebben om het perspectief van de ander te kunnen doorgronden. Hoewel complotdenkers zich erop zullen laten voorstaan zich juist een dergelijk democratisch ethos eigen te hebben gemaakt – zij gaan immers tegen de klippen op tegen gevestigde opvattingen in en bevragen de status quo –, illustreert het coronacomplotlandschap in feite een gebrek aan daadwerkelijk kritisch vermogen, omdat aanhangers doorgaans zeer vasthoudend zijn in hun overtuigingen en weinig kritisch op het ‘bewijs’ dat ze daarvoor aandragen. Als samenleving is het belangrijk het vermogen tot twijfel, reflectie en verbeeldingskracht te cultiveren, om zo de weerbaarheid van mensen tegen schadelijke ideeën te vergroten.

70 Gescinska, A. (2020). Kinderen van Apaté. Lemniscaat.

71 Rijkema, B. (2023). Tolerantie als democratisch ethos [oratie]. Universiteit Leiden.

Het cultiveren van twijfel en kritisch vermogen kan ons ook nadere inzichten bieden over de grenzen van de uitingsvrijheid: zo verhoudt dit uitgangspunt zich slecht met het beperken van sprekers die hun kritiek of twijfels uiten over kwesties waarover het wetenschappelijke debat op dat moment nog volop gaande is, zoals de oorsprong van COVID-19 of het nut van mondkapjes. Wel biedt het idee van zelftwijfel een argument om op te treden tegen sprekers die hun eigen ideeën met geweld of intimidatie aan anderen willen opleggen. Ten aanzien van deze sprekers doen de autoriteiten er verstandig aan om uitlatingen te beperken teneinde juist het pluralisme in het publieke discours te waarborgen.

18.6 Slot

Kortom: het waarborgen van gezond pluralisme in het publieke debat dóór strafrechtelijk of anderszins ingrijpend overheidsoptreden heeft iets tegenstrijdigs in zich, en al zijn zulke maatregelen soms nodig, ze vormen zeker niet voor alle sprekers en uitlatingen de oplossing. Zo zou het criminaliseren van verspreiding van onjuiste informatie (zonder bijkomend aspect van opruiing of bedreiging) de democratische rechtsstaat uiteindelijk zelf onder druk zetten. Zou ervoor worden gekozen alleen misleidende en schadelijke onjuiste berichtgeving (desinformatie) te criminaliseren, dan zal het bewijs van die bewuste misleiding echter vaak problemen opleveren in de rechtszaal.

Hoe dan ook zijn beperkingen van de uitingsvrijheid soms nodig om te zorgen dat mensen zich publiekelijk durven uit te spreken zonder bang te zijn voor intimidatie en bedreigingen – in een gespannen maatschappelijke context met online ‘echokamers’ kunnen ook impliciete boodschappen sneller geïnterpreteerd worden als uitnodiging tot geweld of intimidatie.

Socialemediaplatforms hebben een grote rol bij de verspreiding van schadelijke berichtgeving en de Europese Unie zet terecht in op het inkaderen van de wijze waarop platforms hun

verantwoordelijkheid voor een gezond en pluriform publiek debat invullen. Overheidsautoriteiten moeten erop beducht zijn de uitingsvrijheid niet te omzeilen door informeel aan te sturen op moderatie van concrete uitlatingen door socialemediaplatforms.

Het verminderen van de aantrekkingskracht van complotideeën en misinformatie bij het publiek lijkt een bredere beleidsaanpak van de lange adem te vergen, gericht op het versterken van weerbaarheid en daadwerkelijk kritisch denken.

De crisissfeer en het gebrek aan sociale interactie tijdens de pandemie hebben weinig goeds gedaan voor het cultiveren van twijfel en reflectie: dat heeft niet alleen zijn weerslag gehad op burgers, maar ook op de reactie van overheidsorganen. Ook na de crisis lijkt het crisisnarratief nog niet van wijken te weten. Laten we als samenleving daarom het moment aangrijpen voor een pas op de plaats en een begin van (zelf)reflectie.